

جلوه‌های پایداری در مناظره‌های امام‌رضا (علیه السلام)

و سروده‌های صفارزاده و گرمارودی

دریافت: ۱۳۹۵/۸/۸ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۵
 ابراهیم رحیمی زنگنه^۱، خلیل بیگزاده^۲

چکیده

دین اسلام مهم‌ترین عامل وحدت ملی و اقتدار فرهنگ اسلامی-ایرانی است. آموزه‌های دینی، سیمای معصومین (علیهم السلام)، سخنان و روایات سازنده و شجاعانه آنان برای روشنگری و استبدادستیزی از مبانی مهم ادبیات پایداری در زبان و ادب فارسی است، چنان‌که مناظره‌های امام‌رضا (علیه السلام) با بزرگان و دانشمندان ادیان گوناگون در شمار این مبانی نظری است. بر این اساس، مناظره‌های امام‌رضا (علیه السلام) مبتنی بر فرهنگ پایداری، تأثیر شگرفی در ادب فارسی داشته و جلوه‌هایی از پایداری را در شعر رضوی معاصر پدید آورده است. پژوهش پیش‌رو با هدف تبیین جلوه‌های پایداری در مناظره‌های امام‌رضا (علیه السلام) و بازنمایی آن در سروده‌های رضوی صفارزاده و موسوی گرمارودی است که با رویکردی توصیفی-تحلیلی انجام شده و نشان داده است که امام‌رضا (علیه السلام) بهترین و کارآمدترین استراتژی فرهنگی را در پاسداری از حریم آموزه‌های دینی و عقاید مذهبی خویش در برابر ناآگاهی مدعیان فرقه‌های گوناگون برگزیده است. نتیجه بررسی‌ها حاکی است، جلوه‌هایی مانند نهضت فکری علیه ناآگاهی، شجاعت در رویارویی با منکران، آزاداندیشی، دادگری، شکیبایی و پایداری، پناه‌دادن به مظلومان، شهادت‌طلبی مبتنی بر آگاهی بخشی از موضوعات مناظره‌های امام‌رضا (علیه السلام) است که در اشعار رضوی شاعران مورد نظر بازنمایی گردیده و این پژوهش آنها را تحلیل کرده و نشان داده است.

کلیدواژه‌ها:

امام‌رضا (علیه السلام)، مناظره، صفارزاده، موسوی گرمارودی، ادبیات پایداری.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی: Erahimi2009@yahoo.com
 ۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی (نویسنده مسئول): kbaygzade@yahoo.com

۱- مقدمه

ادبیات گسترهٔ بیان و بازنمایی رویدادهای گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و دستاوردهای آن‌هاست، چنان‌که رویدادهای صدسالهٔ اخیر تأثیر شگرفی بر ادبیات پس از خویش نهاده و گونه‌(ژانر) ادبی «ادب پایداری» را بازآفرینی کرده‌است. ادبیات پایداری در تعریف امروزی «معمولاً به آثاری اطلاق می‌شود که تحت تأثیر شرایطی چون اختناق و استبداد داخلی، نبود آزادی‌های فردی و اجتماعی، قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی پایگاه‌های قدرت، غصب قدرت و سرزمین، سرمایه‌های فردی و ملی و... شکل می‌گیرد.» (سنگری، ۱۳۸۳: ۴۵). نظر به گستره و گونه‌های ادبیات پایداری و پیشینهٔ آن در ادبیات ایران، می‌توان آن را به گونه‌هایی چون ادبیات مقاومت ملی‌میهنی (همان: ۶)، ادبیات مقاومت انسانی-جهانی (مدرسی، ۱۳۹۳: ۲۵۵) و ادبیات مقاومت دینی و آیینی (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۱۰۶) تقسیم کرد. بر این اساس، ادبیات مقاومت دینی و آیینی و آثار آن «یکی از جلوه‌های ادبیات پایداری ایران است که با الهام از آیات قرآن کریم، احادیث و روایات سروده شده‌اند و در نهاد این آثار دعوت به عدالت، ستم‌ستیزی، کرامت و عزت انسان، قدردانستن نعمت آزادی و بسیاری از ارزش‌ها موج می‌زند.» (همان).

تضاد فکر و اندیشه از ویژگی‌های برجستهٔ فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر امام‌رضا(علیه‌السلام) بود، چنان‌که مسلمانان بالاترین مدارج علمی و تمدنی را در این دوره طی کردند و علوم مختلف هندسه، هیئت، ریاضی، فلسفه، طب و دیگر رشته‌ها از یونانی و هندی ترجمه شد و دانشمندان بزرگ و پیشوایان ادیان و صاحبان افکار و آرای مختلف به حکم اینکه مرزها برداشته شده و کشورها زیر نفوذ اسلام درآمده است، به مرکز خلافت کوچ کردند(الهامی، ۱۳۷۰: ۴۸). مجموعهٔ این عوامل و علاقهٔ مأمون به مناظره، جلساتی را فراهم آورد و امام‌رضا(علیه‌السلام) را به این جلسات ترغیب می‌کرد(ضیغم‌زیدی، ۱۳۹۰: ۱۶۰). البته، مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) مسئله‌ای تاریخی و متعلق به گذشته نیست، بلکه از منظر پاسداری از حریم اسلام و مکتب تشیع،

سر مشقی مهم و جامع برای امروز و فردای جامعه علوی است، چنان که «شرایط خاص فکری و فرهنگی و وظیفه سنگینی را بر دوش امام علی بن موسی الرضا(علیهما السلام) گذاشت و حضرت(علیه السلام) که در آن عصر می زیست، به خوبی از این وضع خطرناک آگاه بود.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۷). بنابراین، امام رضا(علیه السلام) در برابر این ناملایمات قیام کرد و استبداد فکری و فرهنگی را با رویکرد مناظره به چالش کشید و «انقلاب فکری-فرهنگی عمیقی آفرید و در برابر این امواج سهمگین و تندبادهای خطرناک، اصالت جامعه اسلامی را حفظ کرد و سرانجام، این کشتی را با لنگر وجود خویش از سقوط در گرداب خطرناک انحراف و التقاط رهایی بخشید.» (همان). بر این اساس، مناظره‌های امام رضا(علیه السلام) رویکردی علمی و بنیادین از مبارزه حق علیه باطل است، چنان که حضرت(علیه السلام) در مناظره‌هایش بسیاری از شبهات مخالفان دین اسلام را پاسخ داد و توطئه‌های پنهانی آنان را آشکار و نور حقیقی دین را بر همگان هویدا کرد.

تاریخ پرفراز و نشیب شعر معاصر فارسی که در آستانه رسیدن به یک سده کامل است، تحولات محتوایی دیگرسانی با شعر کلاسیک دارد، چنان که تحت تأثیر تغییرات سیاسی و اجتماعی، موضوعات تازه‌ای را پرورانده و رنگارنگی مؤلفه‌های پایداری را در خویش بازنمایانده است. «اغلب آثاری که پس از کودتای ۲۸ مرداد سروده شده‌اند، از نظر درون‌مایه آکنده از احساس شکست، ناامیدی، یأس، بدبینی و مرگان‌اندیشی است و وجود سانسور و فضای بسته سیاسی، بر زبان نمادین آنها افزوده است.» (طاهری، ۱۳۸۷: ۲۹). شعر پایداری معاصر برای شکستن این وضعیت به اوج خود رسید و وضعیت شعر دهه پنجاه را تحت تأثیر قرارداد و شاعران بسیاری مردم را با استفاده از پشتوانه‌های دینی و مذهبی و تکیه بر تاریخ صدر اسلام به قیام عمومی و خیزش‌های اجتماعی تشویق کردند. «با پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن ماه ۱۳۵۷، آرمان‌های اسلامی و انقلابی این طیف از شاعران به تحقق پیوست و روزه‌های امید برای گشایش حوزه‌های جدید، پیش روی شعر معاصر ایران قرار گرفت، اما وقوع جنگ تحمیلی تمام توجهات را به سوی خود جلب کرد و برای شاعران این جریان، در کنار بیان

آرمان‌های انقلاب، مسئولیت تازه‌ای ایجاد شد و این وظیفه انعکاس مظلومیت ملت ایران است.» (همان: ۳۱). ادبیات پایداری در راستای این تعهد، جایگاه محکمی به دست آورد و تأثیر ژرفی بر ذهن و اندیشه دل‌سوختگان و عاشقان انقلاب گذاشت و هر کسی به سهم خود، در ادای دین و رسالت دینی خود نقش ارزنده‌ای را ایفا می‌کرد، چنان‌که این مقوله‌ها رابطه تنگاتنگی میان آموزه‌های رضوی، به‌ویژه مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) و شعر پایداری معاصر با رویکردی تواردی، الهامی و اثرپذیری بنیادین و آرمانی فراهم کرده‌است.

۱-۱ بیان مسئله

گفتگو، مناظره و احتجاج از همان آغاز آفرینش، از اساسی‌ترین ابزارهای جمعی انسان‌ها برای تفهیم و تفاهم بوده‌است. «تاریخ ادیان توحیدی نشان می‌دهد که پیامبران بزرگ الهی نیز همواره در موقعیت‌های گوناگون تبلیغی از این ویژگی عمومی و فطری بشر بهره‌های فراوان برده‌اند.» (شوبکلایی، ۱۳۸۸: ۳۴). شعر نیز در بسیاری از انگاره‌های خویش ابزاری برهانی است که قدرت اقناعی بالایی دارد و صاحبان نظر در موقعیت‌های گوناگون به‌ویژه در مناظره‌ها از آن بهره برده‌اند. بر این اساس، مناظره کلامی است که گاهی لباس شعر نیز بر تن دارد تا نقش رسانه‌ای خود را بیشتر نمایان سازد. بررسی جلوه‌های پایداری در مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) به‌عنوان منشوری آرمانی در دفاع از دینداری و خردورزی و بازتاب آن در شعر فارسی معاصر برای کارکرد و جذابیت بیشتر، مهم و ضروری است زیرا پرداختن به این موضوع از یک‌سو نیاز انسان معاصر برای چگونگی زیستن است و از سوی دیگر جایگاه ارزشی مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) و نقش ارزنده شعر پایداری و آیینی معاصر را تبیین می‌کند.

جلوه‌های پایداری مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) در شعر معاصر بازتاب فراگیری دارد. این پژوهش با هدف تبیین جلوه‌های پایداری مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام)

در شعر معاصر فارسی، با تکیه بر سروده‌های طاهره صفارزاده و علی موسوی گرمارودی، با رویکردی توصیفی-تحلیلی به این پرسش که «جلوه‌های پایداری مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) در سروده‌های این دو شاعر کدامند؟» پاسخ داده و جلوه‌های پایداری را از قبیل قیام فکری و مبارزه با جهل، روحیه شجاعت و دلاوری، دعوت به آزادگی و آزاداندیشی، ستم‌ستیزی و دادگری، غربت ظالمانه و شهادت‌غریبانه، استقامت و پایداری، دلگرمی به اسوه‌های مذهبی در سروده‌های رضوی شاعران مورد مطالعه تبیین کرده‌است.

۲-۱ پیشینه تحقیق

پژوهش‌هایی در زمینه مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) از منظرهای گوناگون انجام شده‌است. کتاب مناظرات تاریخی امام رضا(علیه‌السلام) با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر از مکارم شیرازی (۱۳۸۸) در موضوع بررسی مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) با پیروان مذاهب و مکاتب و نیز مقاله‌های «مناظرات امام‌رضا(علیه‌السلام) ویژگی‌ها و روش‌ها» نوشته نقی‌زاده و داد (۱۳۸۶) در بررسی ویژگی مناظره‌های رضوی مبتنی بر پاسخ به شبهات مختلف در مسائل دینی؛ «مناظره و ویژگی‌های مناظرات امام‌رضا(علیه‌السلام)» نوشته ضیغم‌زیدی (۱۳۹۰) در بررسی و تحلیل مناظره‌های کلامی امام(علیه‌السلام) در گستره علم کلام چون قضا و قدر، بداء و جبر و تفویض؛ «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم(علیهم‌السلام)» (مطالعه موردی: مناظره‌های علمی امام‌رضا(علیه‌السلام)) نوشته هاشمی اردکانی (۱۳۸۷) که ابتدا روش مناظره امام‌رضا(علیه‌السلام) و سپس اصول حاکم بر روند آن و نیز چگونگی فرایند یک مناظره علمی را نزد حضرت بررسی کرده‌است؛ «کتاب مقدس و جایگاه آن در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام)» از اسدی (۱۳۸۷) که جایگاه کتاب مقدس را در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) بررسی کرده‌است و در نهایت «تحلیل مؤلفه‌های ادبیات پایداری در اشعار طاهره صفارزاده» نوشته غنی‌پور ملک‌شاه (۱۳۹۱) که موضوع

آن رویکرد شاعر به ادبیات پایداری و معرفی وی به عنوان یکی از برجستگان این عرصه است. اما پژوهشی مستقل مبتنی بر بررسی جلوه‌های پایداری در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) و سروده‌های طاهره صفارزاده و علی موسوی گرمارودی دیده نشد.

۲. بحث اصلی

مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) و استدلال‌های دین‌ورزانه حضرت ارزنده‌ترین گونه دفاع از عقیده و اعتقاد است که نمونه‌های آن را فقط در قرآن کریم، پیشینه پیشینیان حضرت، خاصه جدّ بزرگوارش حسین بن علی(علیه‌السلام) می‌توان دید که فرمود: «گر دین ندارید و از قیامت نمی‌ترسید، لااقل در دنیای خود آزاده باشید!» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۵: ۵۱). «و همانا در زندگی پای عقیده‌ات بایست و در راه آن تلاش کن.» (همان: ۵۲). بنابراین، جلوه‌هایی از پایداری در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) وجود دارد که طاهره صفارزاده و علی موسوی گرمارودی، شاعران بینشی و دانشی ادب معاصر، آن را در شعر پایداری و رضوی خود با رویکردی تواردی، الهامی و اثرپذیری بازنمایی کرده و اشتیاق خویش را به سیمای امام‌رضا(علیه‌السلام) ابراز کرده‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱-۲ رویکرد مبارزه در مناظره

مناظره از شیوه‌های مطلوب و مؤثر برای تبیین و نشر اندیشه است، چنان‌که در طول تاریخ دو جبهه حق و باطل با هم در تقابل بوده‌اند و می‌توان این تقابل را در دو میدان نبرد نظامی و نبرد اندیشگی و عقیدتی دانست. «صفحات تاریخ اسلام نمونه‌های بسیاری از تلاش‌های علمی بزرگان دینی در خود ثبت کرده است که هر یک در راستای تبیین اندیشه خود و زدودن سوءتفاهم‌ها، همچنین تعامل علمی بیشتر و نمایان شدن نقاط مشترک دریافته‌های مختلف از وحی، به مناظره پرداخته‌اند.

مناظره در حقیقت فشرده‌ترین کلاسی است که ارباب اندیشه در آن زورآزمایی کرده، حقیقت‌پندار خویش را بر دیگر مدعیان اثبات می‌کنند.» (صادقیان، ۱۳۸۸: ۶۱) و چنان «میدان مبارزه‌ای است که پیروزی در آن به توانمندی و بضاعت علمی محتاج است و مدعیان بی‌مایه و ناتوان در این عرصه قافیه را می‌بازند» (نقی‌زاده و داد، ۱۳۸۶: ۱۲۴). بنا بر آنچه گفته شد، سرشت انسان پیوسته ناسازگاری خود را با بدی، بیداد و ناروا در اشکالی چون نقد، اعتراض، رویارویی و... نشان می‌دهد و هنگامی که روح مبارزه با مظاهر زشتی و شرّ در کالبد کلمات دمیده می‌شود، ادب مقاومت جان می‌گیرد؛ یعنی ادب مقاومت، تجلی مبارزه با بدی و بیداد با سلاح «کلمه» است (سنگری، ۱۳۸۳: ۵۰).

امام‌رضا(علیه السلام) برای حفظ حریم دین و پیشگیری از تحریف دامن پاک آن به دست عالم‌نمایان، همواره با «روش‌های ایده‌آل و جذّاب علمی و فرهنگی می‌کوشیدند تا مناظره‌ها، همیشه در مسیر عزّت و سربلندی اسلام و تشیّع نتیجه‌بخش و سودمند باشد.» (مصلائی‌پور، ۱۳۹۲: ۹۴). اگر چه برخی منابع هدف مأمون را در برگزاری مناظره‌های امام‌رضا(علیه السلام) با دانایان و دانشمندان ادیان غیراسلامی رویکردی برای شکست علمی‌اندیشگی امام‌رضا(علیه السلام) می‌دانند (ر. ک: شیخ صدوق، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۱۴)، اما حضرت(علیه السلام) این تهدید را با بهره‌گیری مناسب به فرصتی ارزنده برای دفاع از حقانیت مبانی دینی و مذهبی تبدیل کردند، چنان‌که مناظره‌های امام‌رضا(علیه السلام) محتوایی علمی و کارآمد دارند و امروزه با گذشت حدود ۱۲۰۰ سال از تاریخ آن، هم در ساحت محتوایی، هم فن مناظره و رویکرد ورود و خروج در بحث، راهگشا، روشنگر، بسیار آموزنده و پربار است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۸). اگرچه تعداد مناظره‌های امام علی بن موسی‌الرضا(علیهما السلام) فراوان است، از میان آنها هفت مناظره برجستگی خاصی دارد: ۱. مناظره با جاثلیق (پیشوای عیسوی و عالم بزرگ نصارا)؛ ۲. مناظره با رأس‌الجالوت (دانشمند و بزرگ یهود) در باب توحید و اثبات نبوت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌وعلیه‌وآله)؛ ۳. مناظره با هرزد اکبر (لقب بزرگ زردشتیان) در باب توحید و اثبات نبوت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌وعلیه‌وآله)؛ ۴. مناظره با عمران صابی در

باب توحید؛ ۵. مناظره با سلیمان مروزی (معروف‌ترین عالم علم کلام در خطه خراسان) در باب توحید؛ ۶. مناظره با علی بن محمد جهم در باب عصمت انبیاء؛ ۷. مناظره با ارباب مذاهب مختلف در بصره (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۸). نام دقیق مناظره‌کنندگان در کتاب‌های تاریخی نیامده، بلکه به لقب آنها اشاره شده است، چنان‌که نام‌های جاثلیق، رأس‌الجالوت، هربذ و مانند آن در حقیقت برنام مقامات دینی است: مثلاً جاثلیق مقام سراسقفی مسیحیان ایران بوده است، یا رأس‌الجالوت (بزرگ مهاجران) رئیس یهودیان و قاضی روحانیون یهودی بوده است. «صادقیان، ۱۳۸۸: ۶۴». غلبه امام‌رضا (علیه‌السلام) بر حریفان و طرف‌های مناظره برای اثبات برتری و حقانیت مبانی دینی و مذهبی، رویکردی تازه در پاسداری از اسلام و ترویج آن بوده است، چنان‌که مناظره‌های حضرت (علیه‌السلام) نظر به شرایط حاکم بر جامعه، کمک می‌کرد تا سنت‌های ناروا آشکار و شبهات مخالفان رفع گردد، چون هدف مناظره مبارزه با کجروی‌هاست و این همان هدفی است که ادبیات پایداری نیز در پی آن است.

۲-۲ جلوه‌های پایداری در مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) و شعر معاصر

مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) رویکردی تازه در ادبیات پایداری فراهم آورده که لازمه بررسی آن نگرشی کاملاً فرهنگی به ادبیات پایداری است، چنان‌که در این رویکرد بیشتر بر جنبه‌های فکری فرهنگ ایرانی-اسلامی تأکید شده که مبانی نظری آن دفاع از جهان‌بینی اسلامی و ایدئولوژی شیعی است. بنابراین، جلوه‌های آن نیز نمود فرهنگی داشته و نوعی از ادب پایداری را آفریده است که از گونه ادبیات پایداری دینی و آیینی خوانده می‌شود و موضوع آن بازنمایی سیمای مبارزاتی امام‌رضا (علیه‌السلام) و فرهنگ پایداری رضوی است.

۲-۲-۱ نهضت فرهنگی امام‌رضا(علیه السلام) علیه جهل و ناآگاهی

علم و تقوای ائمه اطهار(علیهم السلام) چونان فروغی جاودانه در تاریخ اسلام می‌درخشد، چنان‌که این دو ویژگی به شکل اعجاز جلوه کرده‌است. امام‌رضا(علیه السلام) برترین انسان عصر خود در دانش و دانایی است. مجالسی را که مأمون با حضور دانشمندان ادیان گوناگون برای آزمودن دانش امام(علیه السلام) تشکیل داد، بخشی از علم و دانایی حضرت را بر دیگران آشکار کرد و نشان داد که امام‌رضا(علیه السلام) سرآمد زمانه خویش در علوم مختلف است:

«تاریخ چون به تو می‌رسد/ طواف می‌کند/ عرفان در ایستگاه حرمت/ پیاده می‌شود/ و کلمه/ چون به تو می‌رسد/ به دریایی در گاهت/ به پاسداری می‌ایستد.» (موسوی گرمارودی، ۱۳۹۳: ۲۶۱).

کلمه همان دانایی و حکمت امام‌رضا(علیه السلام) است که شاعر برای بیان تمام دانش و دانایی و حکمت رضوی در بیانی هنری از کلمه بهره برده است. اباضت هروی می‌گوید: «عالم‌تر از علی بن موسی(علیهما السلام) ندیدم. همچنین ندیدم عالمی را که با امام ملاقات کند و غیر از این شهادت دهد. مأمون محافل متعدد متشکل از علمای ادیان گوناگون را تشکیل می‌داد و آن حضرت در مناظره‌ها بر همه آنها غالب می‌شد و آنان در برابر علم گسترده حضرت، تواضع و خشوع می‌کردند(حسینی‌علائی، ۱۳۸۲: ۱۷) چنان‌که رأس‌الجالوت در مناظره‌ای با امام(علیه السلام) سعی می‌کرد امام(علیه السلام) را با استفاده از زمینه‌های اجتماعی جهل و ناآگاهی در تنگنا بگذارد.

وی به امام‌رضا(علیه السلام) اشاره می‌کند و اذعان می‌دارد که چون معجزات عیسی(علیه السلام) را ندیده‌است، پیامبری وی را رد می‌کند. امام(علیه السلام) در جواب می‌فرماید: «مگر زمان موسی(علیه السلام) بوده‌ای و معجزات او را دیده‌ای؟ آیا این طور نیست که در مورد موسی(علیه السلام) نیز تنها اخبار افراد مورد اطمینان از یاران موسی(علیه السلام) معجزات او را ثابت می‌کنند؟» دانشمند یهودی در پاسخ فرو ماند(ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۳۸). بنابراین، امام‌رضا(علیه السلام) شخصیت برجسته

علمی عصر خویش در خلافت مأمون بوده که همواره با جهل و نادانی مبارزه کرده و با شگردهای گوناگونی جامعه روزگارش را از ظلم، حيله و ترفند مأمون و هم‌کیشان آگاه می‌کرده‌است. چون از نظر امام (علیه‌السلام) تمامی ستم‌های که در جهان وجود دارد از جهل و نادانی آغاز شده است:

«این هیکل سیاه ستم/ مجموعه‌ای است/ از همه اندام‌های نامردی/ اندام‌های سرزده از/ ریشه‌های جهل.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۴۵۲).

صفارزاده پیوسته ظلم و ستم تجاوزگران را ناشی از جهل انسان‌ها دانسته و موضوع سروده‌هایش را مبتنی بر علم و فضیلت امام‌رضا (علیه‌السلام) در مناظره‌هایش، استوار کرده که با تسلط بر علم بی‌پایانش بر ظالمان غالب شده‌است و این علم می‌تواند قیام فرهنگی باشد که سرلوحه مبارزه در دفاع مقدس بوده‌است:

«ظلم از جوار جهل می‌آید/ در روح و قلب من/ که دشمنی‌ام با ظلم/ دیرینه است و دشمن‌ساز/ همیشگی کینه/ از آن مأمون است/ امیر شیطان‌ها/ سیاهکار تر از همتایانش/ ابن ملجم و شمر.» (همان: ۸۲۷).

شایستگی و برتری علمی امام هشتم (علیه‌السلام) چنان آشکار بود که مأمون توانست کلیه رقبای خود را با نفوذ کلام، قدرت بیان و برتری علمی حضرت ساکت گرداند و حضرت را که فردی جان‌آگاه و انکارناپذیر از خاندان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بود، معرفی نماید. درخشش علمی و فضیلت دانایی امام هشتم (علیه‌السلام) حالت فراملیتی داشت، چنان‌که در جلسات بحث و مناظره با علمای ادیان و فرق گوناگون عظمت علمی حضرت بر آنان آشکار گردید (حسینی علایی، ۱۳۸۲: ۲۰). حضرت در پاسخ پرسش‌های ابی‌قره مصاحب جاثلیق که امام‌رضا (علیه‌السلام) را دارای بالاترین درجه علم و معرفت دانست، می‌فرماید: «ای یوحنا! ما به روح‌الله و کلمه‌الله بودن آن عیسی که به محمد (صلی‌الله‌وعلیه‌وآله) ایمان آورده و به آمدن او بشارت داده‌است و اقرار کرده که بنده است و برای او پروردگاری می‌باشد، ایمان آوردیم. پس اگر آن عیسی که نزد روح‌الله و کلمه‌الله است، آن عیسی نیست که به محمد (صلی‌الله‌وعلیه‌وآله) ایمان

آورده است و آن عیسی نیست که به وجود محمد بشارت داده‌است و آن عیسی نیست که عبودیت و ربوبیت خدا اقرار کرده است، پس ما از کجا بر پیغمبری اجماع داریم؟ ابوقره برخاست و به صفوان بن یحیی گفت: برخیز! چقدر این مجلس ما را بی‌نیاز کرد و برای ما ثمره بخشید.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۵۸۳). امام‌رضا(علیه السلام) در موارد متعددی از طرف‌های مناظره می‌خواست تا هر پرسشی را در ذهن دارند، مطرح کنند و حضرت نیز با دانش و هوش سرشار پرسش‌های آنان را پاسخ می‌داد.

اشعار زیر دانش والای امام‌رضا(علیه السلام) را می‌ستایند؛ علمی که همواره باعث حسادت مأمون می‌شده‌است، ولی روح پرفیض حضرت(علیه السلام) باعث بیداری و جان‌آگاهی جامعه انسانی گردیده‌است. مناظره‌های ایشان زبانزد خاص و عام بوده است و امام(علیه السلام) در مقابل عالمان جهان علم همواره غالب بوده است:

«حکمت نهاد کتاب خداوند است / آن تاجور شده / به نام دین خدا / از روم و آتن / سخن سفارش می‌داد / شاید مناظره‌ها / از قدر مسلک علوی کاهش دهند / شاید از لطف شبیه پراکندن‌ها / درگیری سخنورها / بر مسندی که تکیه زده / ثابت شود / اما دلبستگی به شایدها بیهوده بود / برپایی مناظره و احتجاج / با نام‌های داخلی و خارجی / در پیشگاه شرح صدر امام / در نزد شاهدان عینی مخلص / هم‌چون دعبل کمیت و اباصلت / برای طراحان ناکامی و ندامت داشت / علم ابالحسن همواره غالب بود.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۸۳۰).

۲-۲-۲ مناظره، گستره شجاعت امام‌رضا(علیه السلام) در رویارویی با استبداد

شجاعت و شهامت از جلوه‌های فضایل انسانی است و پیشوایان شیعه چهره ممتازی در این قلمرو دارند. این فضیلت‌ها باید در پیشوا بارزتر باشند تا برای پیروان به الگویی کارآمد مبدل گردد و در کالبد جامعه سرایت کند و روح دلاوری و صلابت در آن دمیده شود. «یکی از جلوه‌های مهم پایداری شناساندن چهره بیدادگران

است و آنچه گونه‌ ادب پایداری را پدید آورده، ستمی است که صاحبان قدرت بر زیردستان اعمال کرده و این گونه‌ ادبی را در اعتراض به این رویکرد ظالمانه آفریده است. «(امیری خراسانی، ۱۳۹۳: ۱۶). ترس و نداشتن شجاعت از علت‌های عمده سلطه‌ قدرت‌مندان بر مردم است. «در واقع، عنصر شجاعت و ترسیدن از غیر خدا چیزی است که در زندگی معصومین (علیهم‌السلام) نقطه‌ اوج مبارزه آنان را با حاکمان جور زمان خود به خوبی آشکار می‌سازد. در پناه این مبارزه است که راه باطل حاکمان جور برملا و چهره‌ واقعی آنان به مردم معرفی می‌شود.» (اصغری، ۱۳۸۹: ۶۲). تاریخ درد و رنج‌های فراوانی را به‌خود دیده است، ولی هیچ‌یک از این محنت‌ها همچون ظلم بر امامان (علیهم‌السلام) و به‌ویژه امام‌رضا (علیه‌السلام) نبوده است. شاعر بی‌هیچ هراسی این رفتار ناشایست را به تصویر می‌کشد:

«ای تاریخ ظلم‌های سیاه / ای اشقیای تاریخی / پای از گلوی خسته‌ انسان بردارید / این پای بویناک / سنگینی غل و زنجیر / بر دست و پای امام / جان و دل و نفس ما را / به بند کشیده‌ است / باب الحوائج است امام.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۶۲۳).

پیشوایان معصوم (علیهم‌السلام) با وجود تهدیدهای گوناگون در هر فرصتی بی‌واهمه پرده از چهره‌ حاکمان جور برمی‌داشتند و چهره‌ واقعی آنان را برای مردم نمایان می‌کردند.

امام‌رضا (علیه‌السلام) شجاعانه سخنان خویش را علیه جور حاکمان و مزدوران در مناظره‌هایش یادآوری می‌کرد و از راه گفتگو و مناظره، به مقابله با مأمون می‌پرداخت، چنان‌که امام (علیه‌السلام) در هشدار به نوفلی که حضرت را از مناظره برحذر می‌داشت، فرمود: «آنگاه که مأمون استدلال مرا با یهودیان به مدد تورات و با مسیحیان به انجیل و با اهل زبور به زبور و با هیربدها به زبان پارسی و با رومیان به زبان رومی و با فرقه‌های مختلف به زبان خودشان بشنود و ببیند که چگونه دلیل هر قومی ابطال شده، آنان دست از ادعای خود برمی‌دارند و دیدگاه مرا می‌پذیرند. او در می‌یابد جایگاهی که بر آن تکیه زده سزاوار وی نیست و از کرده

خویش پشیمان خواهد شد.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۲۹). صفارزاده در شعر زیر علاوه بر دانش بی‌پایان امام‌رضا(علیه‌السلام) شجاعت حضرت را در بیان مواضع سیاسی، انتقاد از نظام حاکم و سیاست‌های مستبدانه مأمون به تصویر کشیده‌است:

«هر چند اندیشه‌دزدهای نفوذی / پند و لفظ امام را / به نام حاکم و مزدورانش / به گوش‌ها واصل می‌کردند / باهوش‌ها / مسروقه‌ها را پس می‌زدند / زیرا جدایی حرف و عمل فاحش بود.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۸۳۰).

امام‌رضا(علیه‌السلام) در جلسات مناظره شجاعانه و با منطق علمی برخورد می‌کردند و همیشه این جمله را بر زبان داشتند که «باکی نیست، سؤال‌های خود را تمام کن.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۵۷). بر این اساس، شجاعت امام‌رضا(علیه‌السلام) بر همگان آشکار است که با جرأت در برابر ظالمان ایستاد و درس شهامت و شجاعت را به همگان آموخت:

«کاش ایستاده باشیم! / تو ایستاده زیستی / شهادت / تو را ایستاده، درود گفت / و اینک جایی که تو خوابیده‌ای / کاینات به احترام ایستاده‌است.» (موسوی گرمارودی، ۱۳۹۳: ۲۶۰).

۲-۳ آزادگی و آزاداندیشی امام‌رضا(علیه‌السلام) در مناظره

آزاداندیشی و تبلیغ آزادگی از موضوعات مهم در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) است. اصول مناظره و آزاداندیشی حضرت الگویی مناسب در زمینه ادبیات مقاومت دینی و آیینی است (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۱۰۶). امام‌رضا(علیه‌السلام) روح آزاداندیشی اسلامی، گشاده‌رویی و سعه صدر را در جلسات مناظره به همگان آموزاند و نشان داد که اسلام و آموزه‌های آن بر خلاف تبلیغ بدخواهان و دروغ‌پردازان با زور سرنیزه و شمشیر بر مردم تحمیل نشده است، بلکه یک پیشوای بزرگ اسلامی به مخالفان اجازه می‌دهد که هر گونه ایراد و اشکالی دارند، بی‌واهمه مطرح کنند، اگرچه

محوریت آن نفی اسلام و توحید و الوهیت باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۶۷). در واقع، همین آزادگی و آزاداندیشی امام (علیه السلام) الگویی متعالی برای انسان‌هایی است که خواهان آزادی هستند و برای رسیدن به آن از هیچ چیزی واهمه ندارند:

«شما که طالب آزادی هستید/ همواره گام‌های اجانب/ اعصابتان را/ لگدکوب کرده‌است/ زندان و روزه/ جنگ و گریز/ پیمان اعتراض/ بر ضد اتحاد تعرض/ این رشته طلوع و غروب/ برنامه شبانه‌روز شماست.» (صفا رزاده، ۱۳۹۱: ۴۱۷).

بنابراین، در مناظره امام‌رضا (علیه السلام) با سلیمان مروزی، اگر چه سلیمان همواره دچار تناقض‌گویی می‌شد، اما امام‌رضا (علیه السلام) اجازه بحث و آزادی در آن را از وی نگرفت (نقی‌زاده و داد، ۱۳۸۶: ۱۱۷) و اگر چه مأمون در این مناظره از سلیمان مروزی به دلیل تناقض‌گویی خشمگین شد و گفت: «ای سلیمان! وای بر تو! چقدر این غلط را بازمی‌گویی، این سخن را قطع کن و در غیر این سخن گفتگو کن، زیرا که قدرت نداری بر غیر این سخن که به تو رد شده» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۵۸)، اما حضرت (علیه السلام) به مأمون فرمود: «واگذار او را یا امیرالمؤمنین، مسئله او را بر او قطع مکن تا اینکه از برای او حجتی باشد. ای سلیمان تکلم کن!» (همان). بنابراین، شاعر این رویکرد آزاداندیشی امام‌رضا (علیه السلام) را در مناظره با پیروان مذاهب دیگر در بیت‌هایی بازنمایی کرده‌است، چنان‌که امام‌رضا (علیه السلام) در این مناظره‌ها با بیانی ارزشمند، سخنانی آراسته و با احترام به پیروان مذاهب دیگر به سخنان نادرست آنها که از تعالیم اسلام دور بود، گوش فرامی‌داد و از مغزهای تهی از دانش آنان با شتاب انتقاد نمی‌کرد:

«هر روز/ هر ساعت/ به مقصد جنگیدن/ با مقصد الهی/ شور را حرکت می‌داد/ به سوی کمین‌گاه مشورت/ به سوی جلسه‌های سیاه/ با مغزهای خالی و خام.» (صفا رزاده، ۱۳۹۱: ۸۳۰).

التفات ویژه امام‌رضا (علیه السلام) به آزادی انسان - به خصوص در ساحت فکر و اندیشه - از عوامل مهم ظهور نهضت کلامی و رونق مباحث دینی و عقیدتی در عصر

رضوی است(ابراهیم حسن، ۱۳۶۲: ۳۴۵). امام‌رضا(علیه السلام) به لحاظ فکری سرآمد زمانه خویش بود و اگرچه همواره آزار می‌دید و اذیت می‌شد، اما در مناظره خویش از هرگونه امر ناروا پیراسته و به همه فضیلت‌های زیبا آراسته بود. نه جدلی در کار بود و نه حيله، نه مخاصمه و نه هياهو. به‌همین جهت آزادگی و روح علمی امام(علیه السلام) همیشه آشکار بود، چنان‌که در مناظره با رأس‌الجالوت فرمود: «از من می‌پرسی یا من از تو بپرسم؟ ولی هیچ دلیلی را از تو نمی‌پذیرم؛ مگر اینکه در تورات یا انجیل یا زبور داوود یا صحف ابراهیم و موسی باشد.»(طبرسی، ۱۳۸۶: ۴۱۷). آزاداندیشی امام‌رضا(علیه السلام) و بصیرت ایشان چون فروغی بی‌زوال بر تارک افق تیره و محدود مزدوران حکمرانی می‌کرد و افکار حضرت چنان نوری درخشان بود که چشمان خفاشان تاریکی طلب و جهالت‌خو را آزار می‌داد؛ کسانی که از هدایت و روشنگری امام‌رضا(علیه السلام) واهمه داشتند و سعی می‌کردند این سرچشمه نور و هدایت را که همگان از آن بهره‌مند می‌شدند، به تاریکی بکشانند:

«در این حصارهاست/ که حجت‌ها همواره/ آماده شهادت هستند/ گریزی نیست که نور فکر/ پراکنده می‌شود/ و انتشار نور الهی/ خفاشان را/ در بغض و رشک و حسد می‌غلطاند/ از نور فکر می‌ترسند/ سماعون للکذب/ شنود به دست/ دنبال نور فکر/ در ذهن‌های ساکت و خواب‌آلود/ بذر سیاهی می‌افکنند خباثت‌ها را/ کیسه زر می‌بخشند/ ترغیب همدستان را/ جشن عداوت برپا می‌دارند/ و نور چشم امام‌رضا(علیه السلام) / و نور راه شیعه/ در تابناک جوانی/ به جرم فکر الهی/ از زهر مکر شیرین مستور شد.»(صفازاده، ۱۳۹۱: ۶۳۲).

۲-۲-۴ دادگری و انصاف امام‌رضا(علیه السلام) در مناظره

امام‌رضا(علیه السلام) همواره در مناظره‌های خویش به دادگری و دادخواهی اهمیت می‌دادند؛ چنان‌که در مناظره با عمران صابی متذکر شدند که طرفین مناظره باید راه انصاف پیش گیرند، تا حق آشکار گردد(نقی‌زاده و داد، ۱۳۸۶: ۱۱۷). در این مناظره

ابتدا امام(علیه‌السلام) بیان کردند: «کسی در میان جمع حضور دارد که با اسلام مخالف باشد؟» در این حال، عمران که یکی از متکلمان معروف بود گفت پرسش‌هایی دارد. حضرت(علیه‌السلام) فرمود: «هر گاه در گروه حاضر عمران صابی وجود داشته باشد، بدون شک تو هستی.» عرض کرد: آری من عمران صابی‌ام. فرمود: «ای عمران! هر چه می‌خواهی بپرس و پای از جاده انصاف بیرون مگذار و از راه درستی تجاوز مکن.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۴۱). بنابراین، امام(علیه‌السلام) اسوه و الگوی دادگری است و در پیشگاه ایشان همه انسان‌ها یکسانند:

«ناهید و کیوان و پروین/ صف در صف/ در کنار من و آن مرد روستا/ در مهمانخانه تو/ کاسه در دست/ به نوبت آش/ ایستاده‌ایم.» (موسوی گرمارودی، ۱۳۹۳: ۲۵۹).

اما جامعهٔ زمان امام(علیه‌السلام) با وجود عدالت نامتناهی ایشان، آکنده از اختناق و ناعدالتی بوده است. شاعر در بیت‌های زیر از این اوضاع انتقاد کرده و از امام‌رضا(علیه‌السلام) یاری می‌خواهد و گوهر گم‌شدهٔ عدالت را در بارگاه امام‌رضا(علیه‌السلام) که مظهر دادگری و دادخواهی است، جستجو می‌کند:

«روزگار مردمی‌ها سوخته/ چهرهٔ نامردمی‌ها افروخته/ کینه‌ها در سینه انباشته/ پرچم رنگ و ریا افراشته/ دشت سبز آماز خار و کاکتوس/ و ز تبر شد هیمه عود و آبنوس/ آب دریا تن به موج کف سپرد/ موج دریا اوج را از یاد برد/ جان به لب شد از ریاکاری شرف/ خوب‌بودن مرد و بودن شد هدف/ آب هم آیینی را گم کرده‌است/ سنگ در دل‌ها تراکم کرده‌است/ تیرگی انبوه شد پشت سحر/ صبح در آفاق شب شد دربه‌در...» (همان: ۲۶۱-۲۶۲).

شاعر بر آن است که عاملان پلیدی ریاکارانه به دامان امام‌رضا(علیه‌السلام) متوسّل شده‌اند و اکنون هنگامی است که دادخواهی امام(علیه‌السلام) باید این سلسلهٔ سم‌پاشان را از ریشه بخشکاند. اشعار زیر تجسم و تصویری از ظالمان و طایفهٔ مأمونیان در زمان حال است:

«تو باغ پنجره پولادی/ و عطر عافیت از پوست/ تویی که طعمه سمپاشان بودی در غربت/ هوای سم‌زده/ در سرزمین پراکنده‌ست/ و بیماران/ کنار پنجره‌اند/ و سمپاشان/ چه سربلند/ چه گستاخ/ قدم به سوی تو برمی‌دارند/ و کوی پاک تو را/ پناه سم‌زدگان را/ هزارباره به ننگ مکر و دروغ و قرق می‌آیند/ هوا پر از درد است/ هوا پر از بیماری/ و پشت پنجره پولاد/ شفای بیماری/ دخیل بیماران/ به دفع سلسله سمپاشان بسته است.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۲۸۱-۲۸۲).

۲-۲-۵ شگرد مناظره‌های رضوی در دفاع از ارزش‌های دینی

شخصیت‌های دینی رمز موفقیت و سعادت‌مندی هر انسان خردمندی هستند. پیروی از چنان اسوه‌های ارزشمندی ضروری است. چهره‌پردازی و معرفی اسوه‌های حسنه از شیوه‌های برجسته تبلیغی در قرآن است که مانند چشمه‌های نور، کام عطشناک هدایت‌جویان را سیراب می‌کنند (عباسی مقدم، ۱۳۹۳: ۱۰۶) چنان‌که مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) انگیزه بسیاری از پیشوایان مذاهب و مکاتب در گرایش به اسلام گردید. یکی از این افراد عمران صابی است که پس از مناظره نزد امام(علیه‌السلام) آمد و از علم ایشان بهره برد (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۲۹). در این مناظره پس از توضیحات امام(علیه‌السلام) درباره یگانگی خداوند و حقانیت اسلام می‌گوید: «گواهی می‌دهم خدای متعال چنان است که شما توصیف فرموده و توحید او را بیان فرمودید و گواهی می‌دهم محمد بنده اوست که مبعوث شده تا راه هدایت را به مردم نشان دهد و آنها را به آیین حقیقت بخواند. سپس به جانب قبله متوجه شده برای شکرانه این هدایت سجده کرده و اسلام اختیار نمود.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۴۸). در واقع امام‌رضا(علیه‌السلام) نقش راهنما و منجی داشته و همواره مأمّن و جایگاه آرامش و تسلی همگان بوده‌است. امام(علیه‌السلام) کعبه حاجات انسان‌هایی است که دل در گرو ارزش‌های الهی و انسانی دارند؛ چنان‌که موسوی گرمارودی مرقد و بارگاه امام(علیه‌السلام) را مأمّن امن دلسوختگان و عاشقانی می‌داند که پناهگاهی جز توس ندارند:

«گر دلی مجروح گردد از جفا/ نیست گلخندی که تا یابد شفا/ در دل این روزگار
 پرفسوس/ عاشقان را کو پناهی غیر توس؟» (موسوی گرمارودی، ۱۳۹۳: ۲۶۴).

طاهر صفارزاده نیز جلوهٔ راهنمایی و هدایت معنوی و علمی حضرت را چنین بازنمایی
 کرده و می‌سراید:

«به انتظار شفاعت/ به انتظار شفا/ به انتظار رهایی‌ست/ که بندهای گره‌خوردهٔ نخ/

نابلونی/ الیاف مادی پندار را/ از هم دریده/ خود را به پای پنجره افکنده‌اند/ چشمان
 منتظر/ یاران غم‌زده/ در صحن باور بی‌انتهای خویش/ به گریه آمده‌اند.» (صفارزاده،
 ۱۳۹۱: ۵۲۰).

۲-۲-۶ شکیبایی و پایداری امام‌رضا (علیه‌السلام) در مناظره

شکیبایی و پایداری ریشهٔ همهٔ فضیلت‌ها و محور تمام خوبی‌هاست که همهٔ راه‌های
 کمال به آن ختم می‌شود و اقتضای دین و دیانت است و شریعت آن را لازم می‌داند.
 شکیبایی و پایداری معصومین (علیهم‌السلام) در حفظ و نگهداری دین، بهترین نمونهٔ
 شکیبایی و پایداری است که بر فراز قلّهٔ تاریخ می‌درخشد. واقعیت این است، ضامن
 بقا و دوام دین چیزی جز شکیبایی و پایداری در دفاع از حق و حقیقت نیست و
 پیروزی و بهروزی جز در سایهٔ آن به دست نمی‌آید (اصغری، ۱۳۸۹: ۶۷). زندگی انبیا،
 رسولان و صالحان با امر تبلیغ و دعوت پیوند خورده‌است و بدیهی است که رسالت و
 تبلیغ با شکیبایی و پایداری ارتباط نزدیکی دارد که امام‌رضا (علیه‌السلام) از نمونه‌های
 والای شکیبایی و پایداری در برابر حیل‌های ظالمان است:

«مأمون به حکم نفس و تبار/ آمر به حق‌زدایی بود/ از اهل حق/ هم قتل کرد/ هم
 شکنجه‌گر روح بود/ در حبس زندگانی معصوم/ آماس زخم‌های پای پدر/ آن فروبرندهٔ
 خشم/ یکسره در زندان می‌نالیدند.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۸۲۸).

مأمون جلسات مناظره را برای فشار روحی و آزار رسانیدن به ایشان برگزار می‌کرد، چنان‌که در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) بزرگان مذاهب دیگر به مناظره با ایشان می‌پرداختند و امام(علیه‌السلام) با شکیبایی و استقامت فراوان آنها را قانع می‌کرد و شکست می‌داد. «مناظره امام‌رضا(علیه‌السلام) با جاثلیق، بهترین نمونه شکیبایی حضرت می‌باشد که جاثلیق در این مناظره ابتدا خطاب به مأمون می‌گوید: امام(علیه‌السلام) با وی هیچ‌گونه وجه مشترکی ندارد. چگونه با شخصی به گفتگو پردازم که ادله خود را بر پایه کتابی استوار می‌دارد که من آن را قبول ندارم و بیاناتی را از پیغمبری اظهار می‌کند که من ایمان به او ندارم. حضرت(علیه‌السلام) خطاب به جاثلیق فرمود: ای نصرانی هر گاه ادله‌ای را که برای اثبات مطلب خود بیان کنم و انجیل را نادیده بگیرم، به خدا سوگند برخلاف انتظار خود به همه آنچه از انجیل بیان فرمایید، اعتراف خواهم کرد.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۳۰). جاثلیق در پایان مناظره اعتراف کرد که «تاکنون چنین اطلاعاتی درباره انجیل نداشتیم و اکنون وسعت اطلاعات شما نسبت به انجیل برایم روشن شد. قلبم گواهی می‌دهد که اینها حق است.» (طبرسی، ۱۳۸۶: ۴۱۲). مأمون مردم را در یکی از جلسات مناظره از جلسه بیرون کرده و به امام(علیه‌السلام) اهانت می‌کند (شیخ صدوق، ۱۳۸۷، ج ۲: ۵۰۷). شاعر شکیبایی و پایداری امام(علیه‌السلام) را در برابر این دردها و رنج‌ها هنرمندانه به تصویر کشیده است، چنان‌که امام(علیه‌السلام) از این دردها به عرش لایتناهی خداوند پناه برده و ظلم و ستم حاکمان جور را با حضرتش در میان نهاده و به رحمت خداوندی امیدوار است:

«بینایی بلند باطن حضرت/ با صبر فاخر/ با رأی استوار/ از دوردست/ وقوع حوادث را می‌دید/ آن ذات آسمانی/ پیوسته رو به عرش خدا داشت/ و اذن خاص می‌طلبید/ برای نزول ملایک/ برای نعمت امداد/ در دفع فتنه اشرار/ و نزد جدش/ همراه اشک‌های شتابنده/ شکایت می‌کرد/ از وارونه گشتن دین/ از حاکمیت حيله/ از مردمان سست عنصر/ از خانواده سم‌سازان/ از سینه‌های پر از سوء قصد انگور/ سم ظاهر و آخر بود.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۸۳۳).

۲-۷ آگاهی‌بخشی و ایثارگری امام‌رضا(علیه‌السلام) در مناظره

شهادت از موضوعات مهم ادبیات پایداری است که نگرش انسان و نوع جهان‌بینی او را تبیین می‌کند و در نگاهی آرمان‌گرایانه، نوعی از پیروزی و تجربه‌ای پاک در قربان‌گاه الهی است که عاشق صادق شیفته‌وار به سویش گام برمی‌دارد:

«عشق و ایمان چو با هم آمیزد/ آفتاب از دل شب انگیزد/ عشق آمد که رخ شود گلگون/ عشق آمد که برمد گل خون.» (موسوی گرمارودی، ۱۳۹۲: ۵۴).

اباصلت هروری یکی از دلایل شهادت امام‌رضا(علیه‌السلام) را پیروزی حضرت در مناظره‌های علمی می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۲۹۰). چنان‌که امام‌رضا(علیه‌السلام) در جلسات مناظره از علم فراوانی بهره‌مند است، محمدبن جعفر عموی حضرت به نوفلی می‌گوید: «ای محمد! بیم دارم مأمون بر او حسادت ورزد و او را مسموم نماید یا او را به گرفتاری دیگری مبتلا گرداند. پیشنهاد من آن است که از او تقاضا کنی تا از این قبیل کارها و اظهارات دست بردارد.» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۱، ۱۴۹). این سخنان نشان می‌دهد که خاندان عباسی بر روی علم مأمون سرمایه‌گذاری تبلیغاتی بسیاری کرده بودند، اما پیروزی امام‌رضا(علیه‌السلام) در مناظره‌ها توجه مردم را به حضرت جلب می‌کرد که موجب شکست مشروعیت مأمون گردید (صادقیان، ۱۳۸۸: ۷۶). بر این اساس، شهادت مظلومانه امام‌رضا(علیه‌السلام) از عناصر ادب پایداری است که همواره حاکی از تظلم‌خواهی است. شاعر سرزمین شهادت (مشهد) را سرافکننده می‌داند که همواره انسانی والا را در بطن خویش پنهان کرده است. البته سرزمین ایران با شهادای فراوانش با مشهد در حال رقابت است:

«آه ای امام هشتم/ ما با شما/ همیشه خانه یکی هستیم/ خود زائر دلیم/ دل خانه شماست/ این مشهد شما/ این سرفکننده/ سرزمین شهادت/ بیهوده فکر رقابت دارد با ما.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۵۲۰).

شهادت امام‌رضا(علیه‌السلام) جان‌آگاهی را به جامعه انسانی ارزانی داشت و این گونه

شهادت پرده غفلت و ناآگاهی را از دیده‌های انسان‌های غافل زدود و از خواب غفلت بیدارشان کرد، چنان‌که ظالمان مدعی حقیقت‌گرایی و حق‌طلبی را که دروغ‌گویانی بیش نبودند، معرفی کرد:

«این خانه خواب ندارد/ این بارگاه داد/ یکسره بیدار است/ تعطیل و فصل ندارد/
سردار واقعه/ آن دانه‌های سمی را/ در عین بیداری خورده‌است/ که خواب غفلت را تا
منزل ابد/ از چشم شیعیان بزاید.» (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۵۱۹).

۳. نتیجه‌گیری

مناظره از اساسی‌ترین ابزارهای رسانه‌های انسان با رویکردی برهانی و استدلالی برای تفهیم و تفاهم است. شعر نیز در بسیاری از انگاره‌های خویش‌ابزاری برهانی است که قدرت اقناعی بالایی دارد و صاحبان نظر در موقعیت‌های گوناگون به‌ویژه در مناظره‌ها از آن بهره برده‌اند. یعنی، مناظره کلامی است که گاهی لباس شعر نیز بر تن دارد تا نقش رسانه‌های خود را بیشتر نمایان سازد. ادبیات پایداری به سه شاخه ادبیات مقاومت ملی-میهنی، انسانی-جهانی و دینی-آیینی تقسیم شده‌است. ادبیات مقاومت دینی-آیینی پس از دفاع مقدس رشد چشمگیری داشته‌است. یکی از شاخه‌های این گونه ادبی مناظره است که از رویکردها و شگردهای دفاع از حریم عقیده و اندیشه است. امام‌رضا(علیه السلام) به دلیل شرایط ویژه روزگار خویش، با استفاده از مناظره به دفاع و پاسداری از مبانی نظری دین اسلام پرداخته است. این پژوهش جلوه‌هایی از پایداری را از قبیل نهضت فرهنگی امام‌رضا(علیه السلام) علیه جهل و ناآگاهی، شجاعت در رویارویی با استبداد، آزادگی و آزاداندیشی امام‌رضا(علیه السلام) دادگری و انصاف، شکیبایی و پایداری، آگاهی‌بخشی و ایثارگری و نیز شگردهای اثرگذار دفاع از ارزش‌های دینی در مناظره‌های امام‌رضا(علیه السلام) و بازتاب آنها در شعر پایداری معاصر با

تکیه بر سروده‌های رضوی طاهره صفارزاده و علی موسوی گرمارودی بررسی و تبیین کرده و نشان داده‌است که مبارزه فرهنگی در مناظره‌های امام‌رضا(علیه‌السلام) در واقع توأمان اندیشه و فرهنگ است که بهترین رویکرد مبارزاتی در گستره جنگ نرم است. علم، جان‌آگاهی و اتکای به نیروی الهی در این مبارزه فرهنگی بهترین ابزارهای مبارزه هستند. امام‌رضا(علیه‌السلام) در مبارزه فکری-فرهنگی خویش از آن بهره برده و توجه دقیق شاعران معاصر، طاهره صفارزاده و علی موسوی گرمارودی را به خود معطوف داشته‌است تا موضوع سروده‌های خود را مبتنی بر جلوه‌های پایداری، بهتر و بیشتر تقویت کنند.

منابع و مآخذ

- ابراهیم حسن، حسن. (۱۳۶۲). تاریخ سیاسی اسلام. مترجم: ابوالقاسم پاینده. چاپ اول. تهران: جاویدان.
- ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی. (۱۳۸۷). عیون اخبارالرضا(علیه السلام). به کوشش: محمد البدراوی. مترجم: آقاجنقی اصفهانی. چاپ اول. قم: پیام علمدار.
- اسدی، علی. (۱۳۸۷). «کتاب مقدس و جایگاه آن در مناظره‌های امام‌رضا(علیه السلام)». ادیان، مذاهب و عرفان: معرفت. ش ۱۲۹: ۸۵-۱۰۲.
- اسماعیلی، رضا. (۱۳۹۰). از پایداری تا پرواز(گفت‌وگو با شاعران). چاپ دوم. تهران: روایت فتح.
- اصغری، محمود. (۱۳۸۹). «تأثیر ویژگی‌های معصومین(علیهم السلام) بر ماندگاری دین». مجله پژوهش‌های اجتماعی اسلامی. ش ۸۶: ۳۷-۷۲.
- الهامی، داوود. (۱۳۷۰). «امام‌رضا(علیه السلام) و ایران». مجله درس‌هایی از مکتب اسلام. س ۳۱: ۴۴-۴۹.
- امیری خراسانی، احمد؛ هدایتی، فاطمه. (۱۳۹۳). «ادبیات پایداری». دوفصلنامه ادبیات پایداری. ش ۱۰: ۲۳-۴۲.
- حسینی علایی، محمدناصر. (۱۳۸۲). «سیره معصومین: امام‌رضا(علیه السلام)». مجله رشد آموزش معارف اسلامی. ش ۵۱: ۱۳-۱۹.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۳). «ادبیات پایداری». فصلنامه ادبیات و زبان‌ها، شعر. ش ۳۹: ۴۵-۵۳.
- شوبکلاتی، مسلم. (۱۳۸۸). «غربت‌های امام‌رضا(علیه السلام)». فصلنامه مریبان. ش ۳۴: ۲۲-۳۶.
- صادقیان، محمد. (۱۳۸۸). «نگاهی بر شیوه مناظره امام‌رضا(علیه السلام) با بزرگان ادیان». فصلنامه مشکوة. ش ۱۰۲: ۶۰-۷۶.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۹۱). مجموعه اشعار. چاپ اول. تهران: پارس کتاب.
- ضیغم‌زیدی، سیدعلی. (۱۳۹۰). «مناظره و ویژگی‌های مناظره‌های امام‌رضا(علیه السلام)». فصلنامه فقه و اصول، پیام مبلّغ. ش ۶: ۱۵۹-۱۹۰.
- طاهری، قدرت‌الله. (۱۳۸۷). «نگاهی به جریان‌های شعری فعال در عصر انقلاب اسلامی». کتاب ماه ادبیات. ش ۱۳۶: ۲۸-۴۱.
- طبرسی، احمدبن علی. (۱۳۸۶). الاحتجاج. به کوشش: سیدمحمدباقر خراسانی. چاپ اول. قم: بی تا.
- عباسی مقدم، مصطفی. (۱۳۹۳). «اسوه‌های قرآنی و شیوه‌های تربیتی و تبلیغی آنان». علوم تربیتی: پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی. ش ۳ و ۴: ۱۰۵-۱۳۶.
- مجلسی، مولی‌محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). بحارالأنوار. الطبعة الثالثة. ج ۴۵. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مصلابی پور، عباس؛ سلیمی، مریم. (۱۳۹۲). «اصول مناظره و آزاداندیشی با تکیه بر مناظره‌های امام‌رضا(علیه السلام)». فصلنامه فرهنگ رضوی. ش ۳: ۸۷-۱۱۴.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۸). مناظره‌های تاریخی امام‌رضا(علیه السلام) با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر. چاپ دوم. تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.
- موسوی گرمارودی، علی. (۱۳۹۲). خواب ارغوانی. چاپ چهارم. تهران: سوره مهر.

- (۱۳۹۳). گوشواره عرش. چاپ چهارم. تهران: سوره مهر.
- نقی زاده، حسن؛ داد، رضا. (۱۳۸۶). «مناظره‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) ویژگی‌ها و روش‌ها». فصلنامه علوم قرآن و حدیث، مشکوه. ش ۹۴: ۱۰۷-۱۲۵.
- هاشمی اردکانی، سیدحسن؛ میرشاه جعفری، سیدابراهیم. (۱۳۸۷). «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم (علیهم‌السلام) (مطالعه موردی: مناظره‌های علمی امام رضا(ع))». علوم تربیتی؛ تربیت اسلامی. ش ۷: ۷-۲۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی